

PREHİSTORYA □ ARKEOLOJİ □ ESKİÇAĞ TARİHİ

ARKEOLOJİ VE SANAT

SANAT TARİHİ □ ETNOGRAFYA □ NUMİSMATİK



PREHİSTORYA □ ARKEOLOJİ □ ESKİÇAĞ TARİHİ

ARKEOLOJİ VE SANAT

SANAT TARİHİ □ ETNOGRAFYA □ NUMİSMATİK

Yıl: 18 Sayı: 74 Eylül-Ekim 1996

İki Ayda Bir Yayınlanır.

**Sahibi ve Sorumlu
Yazı İşleri Yönetmeni**
Nezih Başgelen

İdari Yönetim
Bilge Başgelen

Grafik Düzenleme
Fusun Uluölke

Danışma Kurulu
Prof. Dr. Mehmet Özdoğan
Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu
Prof. Dr. Veli Sevin
Doç. Dr. Uğur Tanyeli

Redaksiyon Danışmanları
Ali Akkaya - Aksel Tibet

Basın Danışmanı
Engin Akyüz

Belgeleme
H.Semih Eralp - Ömer Arif Kolat

Dizgi
Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Film ve Renk Ayrımı
Ebru Grafik

Baskı
Kanaat Matbaası

İdare Yeri ve Yazışma
Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4
80060 Beyoğlu - İstanbul
Tel.: (0 212) 293 03 78 - 245 68 38
Fax: (0 212) 245 68 77

Kapak Fotoğrafı
Nemrud Dağı, şahin başı. *Nezih Başgelen*

Yayınlanan yazılardaki bilimsel görüş ve düşünceler yazarına aittir. Arkeoloji ve Sanat bunlardan sorumlu-
luk kabul etmez. Yazı ve her türlü görsel malzemenin
yayın hakkı saklıdır.

*" Ancak memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde
yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana
çıkılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli
ihmalı yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için
mülze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji
mühendislerine kat' i lüzum vardır."*

Gazi Mustafa Kemal

İÇİNDEKİLER

- Frig Mimari Kaplama Levhaları Işığında
Attis ve Hayat Ağacı..... 2
Vecihi ÖZKAYA
- Göçebe Halılarında Arkaik Semboller ve Simetrik Üslup 9
Mehmet ATEŞ
- Nemrut Dağı - Kommagene - GAP Kültür Gezisi17
- Yok Edilen Geçmiş-Yitirilen Gelecek
Nemrud Dağı-Kommagene'de
Dünden Bugüne Tahribatlar 18
Nezih Başgelen
- Bursa Arkeoloji Müzesi'nden Yeni Bulunmuş
İki Tane Mezar Steli 21
Mustafa ŞAHİN
- Kızıldere Fiyat Listesi 30
İsmail SALMAN

BURSA ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEN YENİ BULUNMUŞ İKİ TANE MEZAR STELİ

MUSTAFA ŞAHİN

1 metinde, "Miletupolis Kökenli Figürlü Mezar elleri ve Adak Levhaları" konulu doktora tezi-
izi hazırlarken Bursa Arkeoloji Müzesi'nde gör-
üğümüz ve yayınlanmamış olmalarına rağmen,
rkli işçilikleri nedeni ile çalışmamızın kapsamına
amadığımız iki adet mezar steli tanıtılacaktır.
macımız, öncelikle, stellerin işçilikleri ve kullanı-
n mobilyaya göre farklı özellikler içerdikleri
ktasından hareketle lokalizelerinin olası oldu-
nu göstererek, Miletupolis'in yanı sıra, komşu
i kent olan Nikaia ve Kyzikos'a ait karakteristik
elliklerin belirlenmesidir. Bizi bu çalışmayı yap-
aya yönelten diğer bir etken ise kebek kanatlı
kek figürünün söz konusu mezar steli ve yeni
lgular ışığında tekrar irdelenmesinin gerekli ol-
ığına duyduğumuz inançtır. Böylece, yaklaşık ya-
n asırdır üzerinde tartışılan "erkek psyche" kav-
mına burada açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

İri kristalli beyaz mermerden, kemer şeklinde
nlıklı, üç resim alanlı mezar steli (Res.1)¹. Müze-
: kazandırılış şekli ve buluntu yeri bilinmiyor.

elin üçüncü resim alanının sol alt köşesi kırık ve
sik. Köşe ve kenarlarda çarpma ve kopma. Kline
hnesinde uzanan erkeğin başı tamamen kop-
uş. Diğer figürlerin başlarında ise yer yer etkili
mak üzere aşınma.

akarıya doğru hafif daralan stelin alınlığı bir ke-
erle belirlenmiş. Kemerin her iki köşesini içeri-
en stilize edilmiş birer akroter sınırlamakta. Alın-
şın ortasında işlenmemiş doğal bir kaya üzerin-
e, sağ kolu ile destek alarak uzanan kebek ka-
atlı bir delikanlı bulunmakta; sağ kolu başının
zerine doğru kaldırılmış, eliyle başına destek ol-
akta. Vücudun alt yarısını örten manto sağ yan-
an gelerek sola gitmekte, oradanda sol kolun al-
ndan geçip kayanın üzerinde aşağı bırakılmış.
lantonun alt sınırına paralel giden üstüste iki çiz-
kvrım değil, kumaş deseni (ligefalten) olmalı

(Res.2). Bacaklardan sağdaki profilden, soldaki
cepheden verilmiş. Kaya bloğunun ortasında uçar
şekilde betimlenmiş bir adet kebek².

Kline sahnesinin betimlendiği ikinci resim alanın-
da (Res. 3) arka zemin, ortada korinth başlıklı bir
sütun, yanlarda ise çerçevelere tutturulan kalın bir
perde ile sınırlanmış. Resim alanının ortasında tor-
nalı bacaklı, örtülü, üst üste konan iki yastıklı bir
kline üzerinde, solundan destek alarak uzanan bir
erkek, sol elinde kase, ön yukarıya kaldırdığı sa-



Resim 1



Resim 2

ğında ise bir çelenk³ tutmakta. Kısa kollu chitonun üzerinde, vücudun alt yarısını örten mantonun ucu sol arkadan gelerek sol kola bir kez dolandırılıp, kol ve yastığın arasında geçirilip, klinenin üzerine doğru bırakılmış. Bunun uç kısmında mantonun ucunu gerdirmek amacıyla kullanılan kurşun ağırlık bulunmakta. Uzananın destek aldığı yastıkla kline arasında püsküllü bir kumaş.

Uzanan erkeğin diz ucunda cepheden, ayak sehpasından da destek alarak kline üzerinde oturan Pudicitia tipinde bir kadın. Chiton üzerinde giydiği manto yüzü açık bırakacak şekilde tüm vücudu sıkıca örtmekte.

Klinenin sağ kenarında, yerleştiriliş şekline göre daha sonra buraya eklenmiş olan daha küçük ikinci bir örtülü kline üzerinde yine solundan destek alarak uzanan bir delikanlı. Kısa kollu chiton üzerinde vücudun sağ üst yarısını açık bırakır şekilde bir manto giyer. Delikanlı heriki eli ile aşımna nedeniyle ne olduğu açık şekilde belli olmayan bir nesne tutmakta. Sol köşede ayakta duran genç bir kız; hafif soluna dönük. Chiton üzerinde başı da örten manto giysili; sol omuzdan arkaya atılan mantonun ucu, yanda duran sol kola dolandırıl-



Resim 3

dıktan sonra aşağıya bırakılmış. Manto altında kalan sağ kol ise göğüs üzerinde.

Boş bırakılan üçüncü resim alanını ayıran geniş bant üzerinde yazıt:

Τατα	Στρατονείκη	Ἀπολλωνιοῦ	Παπας
Ἀπολλωνίου	Μηνοδοτου	Ἀσκληπιάδου	Ἀπολλ[ωνίου]
[Χαῖρε	Χαῖρε	Χαῖρε	Χαῖρε

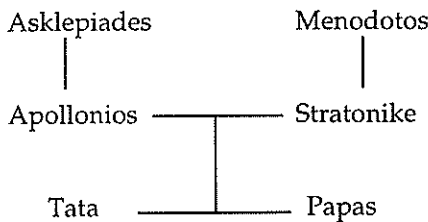
Apollonios'un kızı Tata elveda.

Menodotos'un kızı Stratonike elveda.

Asklepiades'in oğlu Apollonios elveda.

Apollonios'un oğlu Papas elveda.

Buna göre ailenin soy ağacı şöyle olabilir:



Yani, Tata ve Papas, karıkoca Apollonios ve Stratonike'nin çocukları iken; Apollonios'un babası Asklepiades ve Stratonike'nin babası Menodotos'dur⁴.

Kemerli alınlığın ortasında, doğal kaya bloğunun üzerinde yayılarak oturan erkek figürünün kelebek kanatlı olması oldukça ilginçtir. Çünkü kelebek veya kelebek kanatlı figürler insan ruhunun kişileşmesini simgeleyen "Psyche"yi sembolize etmektedirler⁵ ve çok yaygın olarak kız çocuk şeklinde betimlenmişlerdir⁶.

Çok yaygın olmamakla birlikte kelebek kanatlı erkek figürlerinin de görülmesi olası. Hellenistik dönemden bir mezar anıtı üzerinde kelebek kanatlı iki figür betimlenmiş (Res.4)⁷. Ancak bunların cinsiyeti üzerindeki tartışmada henüz bir birlik yok. Manyas Gölü'nün doğusunda Ergili'de bulunan bu anıt üzerindeki iki figür, L. Curtius'a göre uzun saçlı olmalarına karşın, giyilen kaba kumaştan kısa manto, omuz ve bacakların açık bırakılması ve sol kolları ile mantolarının uçlarından tutmaları nedenleri ile kız olamazlar. Ayrıca, yine Curtius'a göre, anıtın phallos şeklinde olması, üzerinde betimlenen Herme, yılan gibi erkekleri sembolize eden figürler nedeniyle de bu mezar anıtı, ana niş içerisinde bulunan kadına değil de, onun erken

aşta ölen çocuklarına adanmış olmalıdır⁸. Sonuçta mezar anıtı erkek çocuklara aittir ve her iki erkek Psyche bu çocukları sembolize etmektedir⁹. fuhl-Möbius ise bunun tam tersini düşünerek, nıtın kadına ait olduğunu savlamaktalar ve sychlerin erkek olduklarına şüphe ile bakmaktadır¹⁰.

rgili örneğine rağmen, bizim stel üzerindeki kelek kanatlı figür şüphe götürmez şekilde erkektir. u nedenle kelebek kanatlı erkek figürlerinin olaileceğine kuşku ile bakılmamalıdır. Bunların kimldukları konusunda antik kaynaklarda herhangi ir kayıt yok. Roma döneminden Endymion lahitrinin bazılarında, Endymion'un baş ucunda benzer kanatlara sahip erkek figürleri bulunmakta¹¹. unlar ellerinde tuttukları Mohnstengel (haşhaş apı) ve Schlafhorn (uyku boynuzu) nedeni ile ypnos olarak tanımlanmışlar¹². Ancak Ergili veya izim örneğimizde bulunan erkek figürlerinin elrinde veya kompozisyon içerisinde benzer bir mge bulunmadığından, bunların Hypnos oldukrını söyleyemiyoruz¹³. Ayrıca Hypnos figürleri azo resimleri üzerinde kuş kanatlı ve sakallı olaık resmedilmektedirler¹⁴. Bu nedenle, kelebek kanatlı bu erkekleri ölünün ruhunu simgeleyen erkek psycheler olarak adlandırmak kanımızca yanlış olmayacaktır¹⁵. Psyche'nin ölünün ruhunu simelediğini Roma Çağı'ndan bir urne çok açık bir

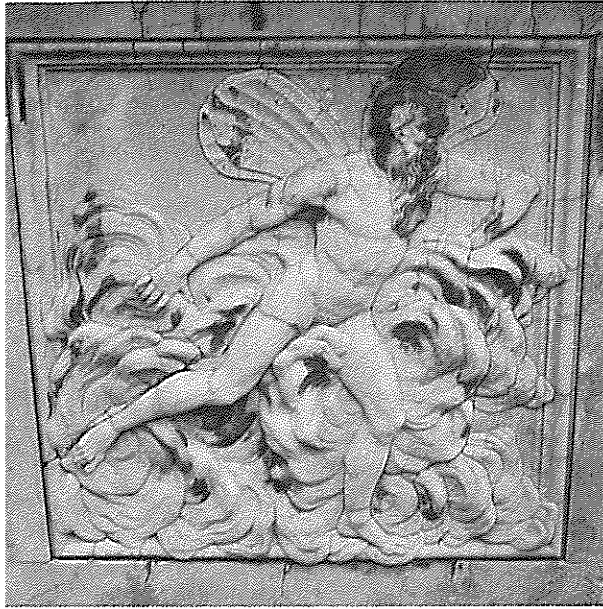
şekilde belgelemektedir¹⁶. Burada Eros ile Psyche bir arada resmedilmişlerdir ve üzerlerindeki yazıttan çok açık bir şekilde anlaşıldığı gibi, Eros ölen erkek çocuğun, Psyche ise kız çocuğun ruhlarını temsiletmektedirler. Ancak Hellenistik Dönem'de Eros'la Psyche'nin birlikteliğini belgeler bir kayıt henüz bilinmemekte. Samsun'dan İÖ. 4. yüzyıla tarihlenen bronz bir plaka üzerindeki kabartmada birisi erkek, diğeri kız olan iki kanatlı figür betimlenmiş¹⁷. Yine yaklaşık aynı tarihli Berlin'den bronz ataşlar¹⁸ ve Etrüsk ile Boeotia kökenli eserler¹⁹ üzerinde betimlenen benzer figürler ile örnek sayısı çoğaltılabilir. Bu grupları oluşturan erkek figürleri için Eros, kızlar için ise Psyche tanımı kullanılmış. Ancak bu erken örneklere dikkat edilirse, Psyche olarak adlandırılan kız figürlerinin kanatları normal kuş kanadı şeklinde; yani kelebek kanadı ile uzaktan yakından bir benzerlik söz konusu değil. Bundan dolayı bu kuş kanatlı kız figürlerinin Psyche olarak değil de, örneğin Nemesis olarak adlandırılmaları daha uygun olacaktır²⁰. Bu nedenle Apulejus öncesinde²¹, Psyche'nin hem erkek, hemde kızların ruhlarını simgelemiş olabileceğini söylemek şimdilik çokta yersiz olmayacaktır.

Berlin yakınlarındaki Potsdam Sanssouci Sarayı'nın bahçesinde, raslantı sonucu, bahçenin bir köşesindeki bir heykel kaidesi üzerinde yine kelebek kanatlı figürlerin işlenmiş olduğunu gördük: Ön yüzdeki genç olanın cinsiyeti tartışmaya açık olmasına rağmen, diğer yanda yer alan biraz daha yaşlı olanı sakalı nedeni ile kesinlikle bir erkek (Res. 5)²². Bir Rönesans dönemi çalışması olan bu kaide üzerinde betimlenen figürler ile bizim örnek arasında her ne kadar hatırı sayılır bir zaman farkı olsa da bir çok tipte olduğu gibi, bunların da ön örneklerinin antik çağdan kopye edilmiş olabileceğini; bu sonuç ise, yeteri kadar örnek olmasa da, kelebek kanatlı erkek figürlerin olduğunu ve bunların kanatlarından dolayı erkek Psyche olarak adlandırılacaklarını göstermektedir.

Mezar stelimiz yazıtına göre bir aileye aittir ve yazıtta adı geçen şahıslar olduğu gibi resmedilmişlerdir. Bu nedenle Ergili örneğinde olduğu gibi, burada erkek Psychenin aile içinden herhangi bir erkeği sembolize etmiş olabileceğini söyleyemiyoruz. Stelimiz uykuya dalan Psyche görüntüsü ile; mezar sahiplerinin, Endymion'da olduğu gibi²³, ölmedikleri, yalnızca uzun bir uykuya daldıkları ve bir gün tekrar uyanacakları mesajı verilmek istenmiş olmalıdır.

Erkek Psyche bizim örneğimizde doğal kayanın üzerine yayılmış şekilde oturmakta ve sağ kolunu başının üzerine atarak çok rahat ve huzurlu bir gö-





Resim 5

rünüm sunmaktadır. Benzer şekilde uzanmayı; ön örneği bir geç hellenistik yaratısı olması gereken Apollon Lykeios tipinin yanı sıra²⁴, yüksek hellenistik dönemin serbest yontuları arasında görmek olasıdır²⁵. Daha sonra Roma Döneminde, Endymion lahitleri üzerinde, Endymion'u ölümsüz uykuya dalarken, benzer uzanma şemasında görmekteyiz²⁶. Böylece Hellenistik dönem yaratısı olan bu tipin, her ne kadar kişiler değişse de, Roma dönemi içlerine kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca Endymion tipi olarak adlandırılan şemanın bir mezar anıtı üzerindeki bilinen en erken örneğine stelimizin sahip olduğunun da altı özellikle çizilmelidir.

İlginç bulduğumuz ve burada irdelemek istediğimiz diğer bir figür, ikinci resim alanında klinenin üzerinde cepheden oturan kadındır; başla birlikte vücudu sıkıca örten manto giymiş, manto altında kalan kollardan soldaki karın üzerinde, solundan destek alan sağ kol ise yukarıda, eli çenenin altındadır.

Ayakta duran ve bizim figür ile benzer kol devinimi gösteren kadın yontuları Pudicitia olarak adlandırılır ve ilk olarak D. Pinkwart tarafından bu tip kendi arasında beş alt gruba ayrılır²⁷. Bu ayırmada bacakların hareketlerinin de rol aynamasının değişik yontularda karışıklık çıkarmasından olacak ki, A. Linfert "Hangi bacağın hareketli, hangi kolun karında olduğu, diğer kolun dik mi, yoksa eğik mi olduğu belli değil" diyerek kapsamı biraz daha esnek tutar²⁸. Daha sonra A. Yaylalı ise Pudi-

citia tipini; "Pudicitia, bir kolu karnında diğerinin dirseği ona dayalı, eli çenenin yanında, başa kadar çekilen mantonun kenarından tutan kadın tiplerine verilen genel bir kavramdır" şeklinde açıklar ve bacak duruşlarını tip belirlemede tamamen ikinci plana atarak kapsamı iyice genişletir²⁹. Bu doğrultuda, Pinkwart'ın ayakta duran kadın yontularında belirlediği tipler, ilk olarak M. Cremer tarafından mezar stelleri üzerinde görülen oturan kadın figürlerine de uyarlanır³⁰. Bunlardan hareketle, biz de mezar steli üzerinde işlenen bu figürü, her ne kadar oturuyor olsa da, Pudicitia tipleri içinde değerlendirmek istiyoruz.

Stelimizde betimlenen oturan kadın figürü sol kolun karın üzerinde olması, sağının ise solundan destek olarak çeneye doğru yükselmesi nedeniyle anılan beş tipten Pudicitia Saufeia tipine daha çok yakındır³¹. Ancak kolların deviniminde görülen benzerlik mantonun sarılışında yok³². Bu nedenle tipi Saufeia tipinden yaratılan değişik bir varyant olarak görmek isteriz.

Stelimizin geliş yeri her ne kadar bilinmiyorsa da, stilistik özellikleri ışığında üretim yerinin saptanması olasıdır.

Resim alanı sade bir baştabandan sonra, kemer şeklinde bir alınlıkla taçlanmış. Bu form yaygın olmamakla birlikte Bithynia kökenli mezar stellerinde görülmekte. Stelimiz bu tür kemerli alınlık yapısı ile Prusa ad Olympium'dan geldiği kayıtlı Bursa steli ile karşılaştırılabilir³³. Aralarında zaman farkı olmasına karşın, kemer şeklinde alınlık, bunun heriki iç köşesine yerleştirilen stilize edilmiş akroterler ve ortasının figürle bezeli oluşu, heriki stelde de ortak yönler.

Üzeri örtülü kline³⁴ resim alanının yaklaşık ortasında, sonradan eklenmiş olduğunu düşündüğümüz diğer küçük kline göz ardı edilirse, kenarları resim alanını sınırlayan çerçevelere kadar uzanmıyor. Erkeğe eşlik eden kadın, klinenin üzerinde oturmakta; ayaklarının altında alçak, fakat uzun bir ayak sehpası var³⁵. Kline üzerinde üstüste iki yastıktan destek olarak uzanan erkek, kadının baş seviyesine kadar kaldırdığı sağ elinde bir çelenk tutar³⁶. Bu yastığın altında uzun saçaklı bir örtü bulunur³⁷. Stelimizin sol yanında kline ile çerçeve arasındaki boşlukta iri yapılı kız çocuk durmakta. Arka zemin ortada Korinth başlıklı bir sütun, heriki yanda ise çerçevelerden tutturulmuş bir perde ile hareketlenmiş. Stelimizi, Nikaia kökenli İznik³⁸ ve Bursa³⁹ stelleri ile, sıralanan bu özellikler doğrultusunda karşılaştırabiliriz: Klinenin yerleştirilişi, ayak sehpasından da destek olarak kline üzerinde oturan kadın, uzanan erkeğin bu kadını çe-

nklandirmesi, kline ile çerçeve arasındaki boşlukta duran iri yapılı hizmetçi ve arka zeminin erde ile sınırlanması her üç stel arasındaki ortak özellikler. Ancak Bursa stelinde farklı olarak sol işedeki boşlukta kylikeion ve erkek hizmetçi bulunmakta. Bithynia kökenli steller için bir diğer karakteristik özellik olan kylikeion ve yanında erkek hizmetçiden oluşan grup⁴⁰, olasılıkla sonradan eklenmiş olan diğer bir kline nedeni ile işlenmemiş olabilir.

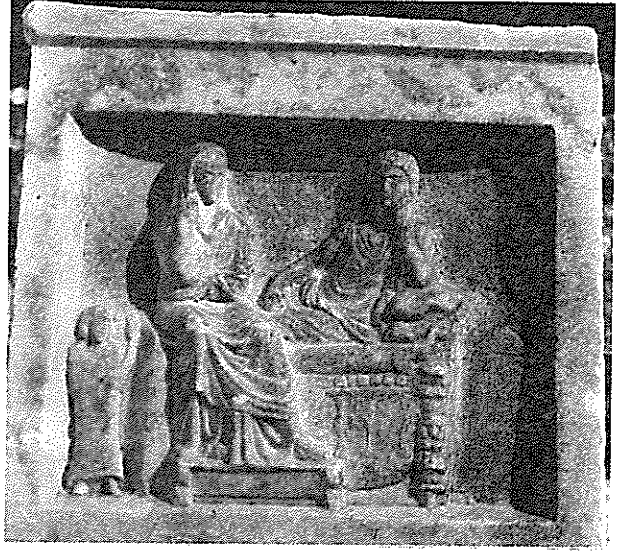
ıkarıda sıralanan ortak yönleri, yine İznik'den başka stelle de destekleyebiliriz (Res.6)⁴¹. Her ne kadar burada arka zeminde perde, uzanan erkek elinde de çelenk olmasa da, klinenin ortada olması ve plastik yapıda kline üzerinde oturan kadın ile stelimizle yakın ilişki içerisinde.

ı karşılaştırmalar ışığında stelimizin, Bithynia sınırları içerisinde, olasılıkla da Nikaia'da üretilmiş olduğunu söylemek istiyoruz.

elimizin tarihinin belirlenmesi için incelemek istediğimiz ilk örnek, yaklaşık İ.Ö. 130 civarına tarihlenen Archelaos kabartmasıdır⁴². Burada resminin en üst sahnesinde yer alan Zeus ile bizim 'syche' benzer şekilde oturuyor olmaları nedeni karşılaştırılabilirler. Zeus'un profilden oturduğu, kline üzerinde yapılan kısaltmalar nedeni ile doğal görünmesine karşın, bunun stelimizde uygulanamaması; Psyche'nin Zeus'a göre sanki resminin altına yapılandırılmış gibi durmasına neden olmuş. Ayrıca Psyche'nin vücudunun altı üstüne göre dakısa ve üst yarısı inceliyor, uzamış. Her iki eserde giysi kıvrımlarının sert işlenmiş olmasına karşın, Psycheninkiler daha yapmacık gibi gözükür. Bu farklılıklar nedeni ile stelimiz Archelaos kabartmasına göre daha geç bir tarihten olmalıdır.

rsa'da korunan ve İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreğindeki başlarına tarihlediğimiz, Karacabey'de bulunan ve işçiliğine göre Miletupolis kökenli olması gereken diğer bir stel üzerinde, iki figür arasında sadece bir kadın oturmakta (Res.7)⁴³. Bununla stelimizde kline üzerinde oturan kadın karşılaştırılabilir.

Bursa stelindeki kadının giysi kıvrımları daha istikrarlı, hareketi daha canlı gibi gözükse de, kıvrımlarda sertlik ve hareketteki katılık her ikisinde ortak. Giysi kıvrımlarında söz konusu olan katılık ve yapmacıklık; her ne kadar benzer motif olmasada, stelimiz üzerinde uzanan erkeğin sol altından kline üzerine doğru bırakılan mantının ucu ile, Bursa stelinde sol köşede oturan erkeğin kucak üzerinden gelip, oturma kenarından doğru bırakılan manto ucunun karşılaştırılmasında daha iyi görülecektir. Stelimizde oturan kadının biraz daha ince-uzun vücut yapısı ve ha-



Resim 6

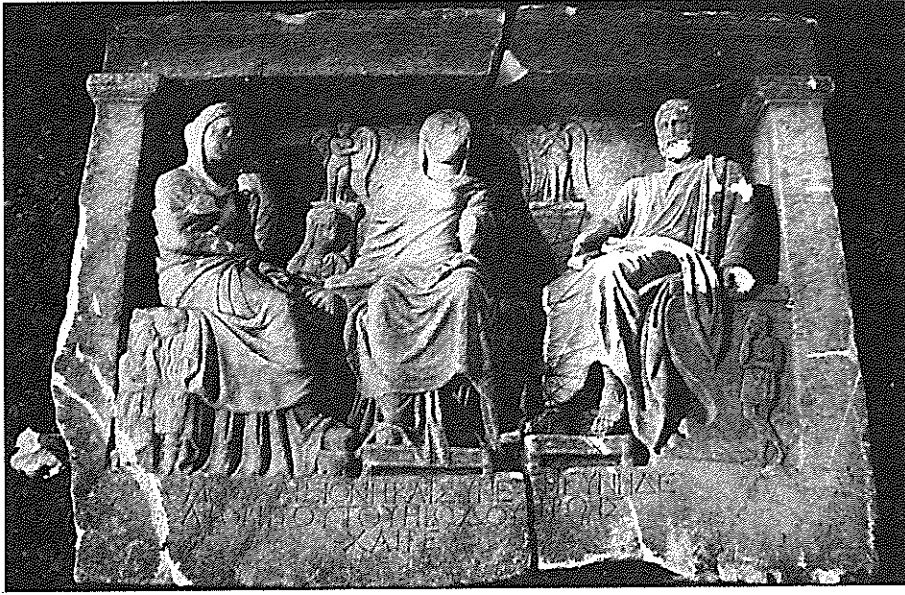
reketinin biraz daha sert-katı olması nedenleri ile, stelimiz Bursa steline göre çok olmamak üzere biraz daha geç bir tarihten olmalıdır.

Yine kline üzerinde oturan kadın, yerel era yardımıyla İ.Ö. 119 civarına tarihlenen Nikaia'dan Stratonike'nin adak levhası üzerinde yer alan Kybele ile karşılaştırılabilir⁴⁴. Her iki bacak arasındaki giysinin duruşu ve kıvrımların yapısı benzer. Ancak stelimizin üzerindeki kadının etek kıvrımları daha plastik ve canlıymış gibi gözüksede, Kybele'ninkiler daha akıcı ve doğal. Bu doğallık bacaklar arasındaki mantonun torba şeklindeki kıvrımında da söz konusu: Stelimizdeki torba kıvrımının sanki oraya sonradan eklenmiş gibi yapmacık görünümüne karşın, Kybele'de daha gerçekçi durmakta. Bu nedenlerden dolayı, stelimiz adak kabartmasına göre de, çok fazla olmamak üzere daha geç bir tarihten olmalıdır.

Ancak anılan bu geçliğin İ.Ö. 2. yüzyılın sonlarına inmediğini, yine stelimizde oturan kadının Lagina Hekate Tapınağı frizi⁴⁵ ile karşılaştırılması açık şekilde ortaya koymaktadır. Stelimizdeki kadının vücudundaki inceliyor-uzama, elbise kıvrımlarındaki sertlik ve doğallıktan uzaklaşma henüz Lagina aşamasında değil.

Bu karşılaştırmalar ışığında stelimiz için en uygun tarih İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreğinin ikinci yarısı olacaktır. Eğer bir tarih verilmesi gerekiyorsa, İ.Ö. 120/110 civarını önermek isteriz.

2. İri kristalli beyaz mermerden, baştabanlı naiskos stel (Res.8)⁴⁶. Satınalma yolu ile müzeye kazan-



Resim 7

dırılan stelimizin geliş yeri bilinmemekte.

Stelin dış kenarında çarpma sonucu oluşan kopmalar. Resim alanının sol kenarında oturan kadının ve yemek masasının sağında duran erkek hizmetçinin başları, uzanan erkeklerden soldakinin sağ eli eksik. Bunlar dışında stel genelinde yeryer etkili olmak üzere aşınma.

Resim alanını yanlarda sınırlayan dorik başlıklı pilasterler, üstte tek silmeli sade bir baştabanı taşımakta. Baştabanın üzerinde korunan iki adet dübel deliği ve bu yüzeyin traşlanmadan bırakılmış oluşu, burada dış sırası ve alınlık gibi diğer üst mimari elemanların varlığını akla getirmekte. Ancak korunan hiçbir parçanın olmaması nedeniyle bu konuda fazla birşey söyleyemiyoruz.

Kaba bırakılmış yüksek kline resim alanını enine ikiye ayırmakta. Bunun üzerinde ikiye katlanan yüksek yastıklardan solları ile destek olarak uzanan iki erkek. Kısa kollu chiton üzerinde vücutlarının üst sol yarılarını örten manto giymişler; sağ yandan gelen mantonun ucu, göbeğin altından geçerek arkadan sol omuza yükselmekte, buradan aşağı inip, sol kola bir defa sarıldıktan sonra, yastık üzerine doğru bırakılmış. Sol ellerinde derin çanaklar tutarlarken, sağda uzananın sağ kolu diğerinin arkasında, soldakinin ise kucak üzerinden kline üzerine doğru inmekte ve olasılıkla elinde küçük bir yiyecek tutmakta. Klinenin heriki ucunda aralıksız oturaklar üzerinde karşılıklı oturan iki kadın; sağdaki oturak kaba bırakılmış olmasına karşın, soldaki tornalı bacakları örten örtü üzerinde minderli. 3/4 profilden ayak sehpasından da destek olarak oturan kadınlardan sağda olanı Pu-

dicitia Saufeia¹⁷, soldaki ise Proto-pudicitia tipinde¹⁸. Her iki köşede, oturakların önünde birbirlerine bakışmırlı şekilde duran peplos giysili iki kız hizmetçi; soldaki elinde kalathos (yün sepeti) tutarken, sağdakinin kolları pudicitia tipinde. Resim alanının ortasında yüksek, destek çatalı, işlemeli bacaklı yuvarlak yemek masası; üzerinde ortada üstüste konmuş iki tane yuvarlak kek, sağında nar ve solunda bir salkım üzüm. Sağda oturan kadın ile yemek masasının arasında, cepheden ayakta duran kısa chiton giysili erkek hizmetçi; elleri göbeği üzerinde birbirine kavuşturulmuş, ayakları çapraz. Arka zeminde solda oturan kadının başının arkasında, sade bir ağaç gövdesi ve ona sarılı, uzanan erkeklere doğru hamle yapar şekilde bir yılan.

Resim alanının altında, podyum üzerinde, soldaki iki, sağdaki dört satır olmak üzere yazıt.

Διογένου
τοῦ φιλοδήμου

Φιλοδήμου
τοῦ Διογενου
Ἑσπεία τῇ
Διοτίμου

Philodemos'un oğlu Diogenes'in (mezarı).

Diogenes'in oğlu Philodemos'un (mezarı).

Diotimos'un kızı Hestiaia'nın (mezarı).

Yazıta göre; büyük bir olasılıkla Hestiaia ve Diogenes'in oğlu Philodemos karıkoca idiler. Dioge-

nes ise Philodemos'un babasıydı. Buna göre, bu mezar üç kişiye ait olmalıdır: Erkek, kadın ve erkeğin babası.

Yine stelimizin tarihini belirlemeden önce, yapıldığı olası yeri belirlemek istiyoruz. Stelimizde göze çarpan ilk özellik, Nikaia stelinde olduğu gibi, figürlerin oldukça yüksek kabartma şeklinde işlenmiş oluşlarıdır. Klinenin resim alanını enine boydan boya ikiye ayırır gibi yerleştiriliş şekli, kline üzerinde uzanan erkeklerin sayıca artmış olmaları, bunlara eşlik eden kadınların kline üzerinde değil de, her iki yanda karşılıklı şekilde kendi oturakları üzerinde oturmaları ve yine karşılıklı duran hizmetçilerin kline ile çerçeve arasında boşluk bırakmadan, oturakların önünde durmaları Nikaia stelimize göre farklı özellikler. Stelimiz bu hali ile Nikaia veya Bithynia stellerinde görülen şablona uymamaktadır.

Klinenin resim alanına yerleştiriliş şekli, bunun üzerinde uzananların sayıca artması, kadınların kendilerine ait oturaklar üzerinde karşılıklı oturmaları ve yemek masasının kompozisyonun ortasında olması gibi özellikler Mysia bölgesindeki stellere özgü olup, Kyzikos ve Miletupolis stelleri üzerinde çok sık olarak görülmektedir. Anılan bu iki merkeze ait steller birbirlerine çok yakın benzer olup, ayrım ancak detaya inildiğinde görülebilir.



Resim 8

mektedir⁴⁹.

Miletupolis kökenli olan Berlin⁵⁰ ve Bursa⁵¹ stellerinde kullanılan şablon ilk bakıldığında stelimizin deki ile çok yakın benzerlik içinde gözükmeğe. Ancak stelimizde kenarlarda oturan kadınların pilastere yaslanmamaları⁵², hizmetçilerin işçilikleri, özellikle yemek masasının yanında duran erkek hizmetçinin farklı ayak hareketi, yuvarlak yemek masasının üzerinde yer alan yiyeceklerin değişik olması gibi farklılıklar, stelimizin yerinin Miletupolis stelleri arasında olmamasını gerektiriyor.

Kyzikos kökenli İstanbul stelindeki⁵³, daha geniş olmasına karşın, benzer stel tipi, klinenin resim alanına yerleştiriliş şekli, uzananların sayıca artmış olmaları ve solları ile destek aldıkları yastıkların ikiye katlanış şekli, kendi oturakları üzerinde oturan kadınların çerçeveye yaslanmamaları, karşılıklı duran kız ve yemek masasının yanında duran erkek hizmetçilerin benzer tipleri, destek çıtalı, işlemeli bacaklı yemek masası ve görülebildiği kadarı ile üzerinde ortada yuvarlak kek, solunda üzüm salkımının durması, arka zeminde sade ağaç gövdesine sarılı yılan gibi çok yakın benzer özellikler, stelimizin yapıldığı yer konusunda önemli ip uçları vermektedir.

Yine İstanbul'dan Kyzikos kökenli diğer bir stel⁵⁴, figürlerin farklı yerleştirilmiş olmasına karşın, sol yanda çerçeveye yaslanmadan kendi oturağı üzerinde oturan kadın, arka zeminde sade ağaç gövdesine sarılı yılan ve yine farklı olmasına karşın yemek masasının üzerinde ortada duran yuvarlak kek ile, stelimizin kaynağı konusunda yardımcı olmaktadır.

Sonuç olarak, bu karşılaştırmalar ışığında, stelimizin Kyzikos'daki bir atölyede üretilmiş olabileceğini söylemek istiyoruz.

Stelimizin tarihini belirlemek için karşılaştıracığımız ilk örnek Karacabey kökenli Bursa stelidir⁵⁵. Bunun tarihi için her ne kadar İ.Ö. 2. yüzyılın sonları önerilmekte isede⁵⁶, kapsamı geniş olmasına karşın Pfuhl-Möbius'un önermiş oldukları İ.Ö.2. yüzyılın 2. yarısı savı bizce daha yerinde. Her iki stelde uzanan erkekler karşılaştırılırsa, Bursa stelindekiler daha rahat ve doğal görünümde uzanmaktadır. Uzananlardan soldakinin bacağının seyirciye doğru yatık olması bir alan derinliği yaratmış. Stelimizde ise, uzananların bacakları arka zeminine yapıştırılmış gibi, yani bir derinlik yok. Ayrıca karın bölgesindeki geçişin yumuşak olmaması sonucu vücudun altı ile üstü arasındaki uyum azalmış. Oturan kadınlarda da benzer durum söz konusu: Bursa stelindeki kadının kalın ve enerjik

kalça yapısı, stelimizde kaybolmuş. Ayrıca, elbise kıvrımları stelimizde her ne kadar derin oyulmuş olması nedeni ile plastik ve etkili bir görünüm sunuyorsa da, Bursa örneğine göre sert ve şematik. Bu nedenlerden dolayı Bursa steli, stelimize göre hatırı sayılır oranda daha erken bir tarihten olmalıdır.

İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreğinin ikinci yarısına tarihlenen Nikaia steli ile karşılaştırsak, her iki stelin birbirlerine yakın tarihlerden oldukları görülecektir. Uzanan erkekler motif olarak birbirlerine çok benzerler: Oturuşta alan derinliğinin yok olması ve geçişlerdeki sertlikler ortak. Ancak özellikle sol kol altından gelip, yastık üzerinden klineye doğru bırakılan mantonun ucu karşılaştırılırsa, stelimizdekilerin daha yumuşak ve doğal oldukları görülecektir. Stelimiz bu hali ile, çok fazla olmamak üzere Nikaia stelinden biraz daha erken bir tarihten olmalıdır.

R. Känel tarafından yüzyılın son çeyreğine tarihlenen, fakat bizce biraz daha erken olması gereken Basel steli⁵⁷, stelimize en yakın benzer örnektir. Hareketin katılaşması, alan derinliğinin azalması ve elbise kıvrımlarının sert, şematik yapıları her iki stelde de ortak. Belki stelimizin biraz daha geç olması kaydı ile, her iki stel birbirlerini takip eden tarihlerden olmalıdırlar.

Son olarak İ.Ö. 120 civarına tarihlenen Halikarnasos Museler Kaidesi'nde yeralan maskeli Musa ile⁵⁸, stelimizde sağ köşede oturan kadının etek kıvrımlarını karşılaştırmak istiyoruz. Derin kanallara sahip, birbirinden tamamen ayrılmış etek kıvrımları her iki figürde de ortak. Stelimizdeki kadının etek kıvrımları Musa'ya göre kendi içinde kanallara ayrılarak sert ve yapmacık görünümünden bir ölçüde kurtulmuş. Bu da stelimizin az da olsa erken tarihten olmasını gerektirir.

Sonuç olarak stelimizi İ.Ö.2. yüzyılın son çeyreğinin başlarından bir tarihte görmek isteriz.

NOTLAR

* Çalışmamızda kullanılan kısaltmalar uluslararası nitelikteki Archäologischer Anzeiger 1992, 743 vd.'dan alınmıştır. Ch. Özgan'a çalışmamıza göstermiş olduğu ilgi ve yardımlarından dolayı burada bir kez daha teşekkür ederim.

1. Müze Env.Nr. 10084

Stel ölçüleri: Y: 1.35 m.; G: 0.71 m. K: 0.14 m.

2. Kelebek ruhu sembolize eden bir hayvan olup (Pfuhl-Möbius II, 528), Anadolu kökenli mezar stelleri üzerinde yaygın olmamakla birlikte kullanılmıştır. Benzer örnekler

için bkz. Pfuhl-Möbius I-II, Nr. 507, 650, 746, 1008, 1146, 1636, 1657, 2037.

3. Çelenk, insanın tanrılaşması, temizlenmesi ve kutsanması ile ilişkili bir anlam taşımaktadır (L.Curtius, in *Festschrift L.Klages* (1932) 25 Dipnot.1-2).

4. Yazıtların çözümünde ve soy ağacının kurulmasında yardımlarını esirgemeyen T. Drew-Bear'e burada bir kez daha teşekkür etmek istiyorum.

5. Ayrıntılı bilgi için bkz., H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (1974), 358; LIMC VII, 1994, 569 vd. Psyche maddesi.

6. Psyche Yunan inancında kuş yada kelebek kanatlı kızlar şeklinde betimlenmektedirler (U. von Wilamowitz-Möllendorf, *Der Glaube der Hellenen I* (1931), 377). Psycheler Hellenistik dönemin mezar stelleri üzerinde kız çocuk şeklinde genelde yalnız işlenirken (Pfuhl-Möbius I, Nr.429, 1031 ve R. Känel, *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III* (1990), 289 vd. Beil. 31,1-2), Roma çağında ölen kız çocuklarının ruhunu temsil ettiği gibi (H. Wrede, *Consecratio in Formam Deorum. Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit* (1981), 72, 96 Taf.4,2), özellikle mitolojik lahitler üzerinde, Eros'la birlikte, onun sevgilisi olarak da görülmektedirler (G.Koch-H.Sichtermann, *Römische Sarkophage* (1982), 213 vd. Abb.151, 283, 288). Bunda Apulejus'un hikayesinin etkisi olmalıdır. Çünkü orada Psyche Eros'un kalbini çalan bir kadın kahraman görünümündedir (Apulejus, *Der Goldene Esel. Übersetzt. A. Rode* (1960), 171 vd. Genel olarak kabartma sanatında görülmelerine karşın, Psycheleri yine kız olarak özellikle Roma Çağı'nda, serbest yontularda görmek olasıdır (W. Geominy, *Die Florentiner Niobiden* (1984), 171 vd; LIMC VII. 2, 1994, 451 Nr. 94). Daha fazla örnek için bkz. LIMC VII.2,1994, 436 vd.

7. L. Curtius, a.O., 19 vd. Abb.1-3; Pfuhl-Möbius I, Nr. 893 Taf.133.

8. Herme ve yılanın yanı sıra, her iki yan yüzde betimlenen, fakat Curtius tarafından göz ardı edilen köpekler de hermeler ile birlikte Anadolu kökenli mezar stelleri üzerinde yalnızca gençler ve erkek çocukların yanında görülmektedirler (Pfuhl-Möbius I, Nr. 131, 175, 731). Hatta Pfuhl-Möbius 136 ve 730 numaralı gençlere ait mezar stelleri üzerinde, bunlara ek olarak, bir de yılan görülmektedir. Bu nedenle Curtius düşüncesinde haklı olabilir.

9. L. Curtius, a.O., 19 vd.

10. Pfuhl-Möbius I, 231 vd. Nr. 893.

11. G.Koch-H. Sichtermann, *Römische Sarkophage* (1982), Abb.156; LIMC V, 1990, 591 vd. Nr. 66 vd.

12. G.Koch- H. Sichtermann, a.O., 145 vd.

13. Hypnos için bkz. H. Hunger, a.O., 187; LIMC V, 1990, 591 vd. Hypnos maddesi.

14. E. Simon, *Die griechischen Vasen* (1976), Abb.103. Ayrıca, Patroklos'un cesedinin çekilmesinin resmedildiği bazı siyah figür vazo resimlerinde, Patroklos'a eşlik eden pusatlı ve kuş kanatlı küçük figürlerin Psyche oldukları savlanmakta (K.P. Stähler, *Grab und Psyche des Patroklos* (1967), Abb.1 vd.). Ancak, bu figürler kuş kanatlarından dolayı, savlandığı gibi Psyche değil, Hypnos olmalıdırlar.

15. Eski Yunan inancında psyche kutsal olan ruhu simgelemektedir (L. Curtius, a.O., 25). Her ne kadar çoğunlukla kız şeklinde tanınsa da, Roma Therme Müzesi'nde sergilenen "Gen Octavia"nın mezarının duvar resimlerinde, gül bahçesinin içerisinde ruhu temsil eden erkek psychelerin de betimlenmiş olduğu görülmektedir (Scavi

- 1922, 432 vd. Taf.II Abb.3 vd.; L. Curtius, a.O., 25). Bu ise psychelerin salt kız şeklinde algılanmalarının hatalı olduğunu göstermektedir.
6. H. Wrede, *Consecratio in Formam Deorum. Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit* (1981), 72 Taf.4,2.
7. W. Züchner, *Griechische Klapppiegel*, 14. Ergh. JdI, 1942, 178, Abb. 87; A. Greifenhagen, JdI 76, 1961, 129 Abb.81; LIMC VII.2, 1994, 459 Nr. 149 a.
8. H. Speier, RM 47, 1932, 83 Taf. 30,2.
9. J. - G. Szilágyi, BulMusHongr 39, 1972, 7-23; T. Fischer-Hansen, ActaArch 5, 1993, 56 Fig. 6.
0. Benzer kuş kanatlı figürler için bkz. LIMC VI, 1992, 733 vd.
1. *Apulejus, Der Goldene Esel. Übersetzt. A. Rode* (1960), 171 vd.
2. Bu gezi için Anton Peschlow'a burada tekrar teşekkür ederim.
3. Endymion söylencesi için bkz. A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (1978), 108 vd.; E. J. Stafford, BICS 38, 1991-1993, 118 vd.
4. LIMC III, 197 Nr.66, 66a; 300 Nr.973.
5. Örneğin Uyuyan Satyr; M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (1981), Fig. 450-451. Diğer örnekler için bkz. H. Temporini, in: *Praestant Interna. Festschrift U. Hausmann* (1982), 359 vd. Dipnot.42'ye ek, P. Moreno, *Scultura ellenistica I* (1994), 280 vd. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. E. J. Stafford, a. O., 105 vd. Pl. 10 vd.
5. Örnek olarak bkz. H. Sichtermann, *Späte Endymion-Sarkophage* (1966), Abb. 1, 2, 8, 31, 51 vd.; G. Koch-H.Sichtermann, a.O., Abb.155 vd. Bu yorumdaki katkılarından dolayı H.Yılmaz'a burada bir kez daha teşekkür ederim.
7. D. Pinkwart, AntPl 12, 1973, 149 vd. Dipnot. 21.
8. A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit* (1976), 147.
9. A. Yaylalı, *Hellenistik Devir İzmir Kökenli, Figürlü Mezar Stelleri*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi (Erzurum-1979), 36.
10. M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, I. Mysien in: Asia Minor Studien*, Band 4, 1 (1991), 81 vd.
11. Cremer'in Saufeia kümesinde yer alan KSt 43-47 numaralı örnekler kol devinimindeki farklılık nedeniyle tipi yansıtmaktan uzaklar (M. Cremer, a.O., 159 vd.). Çünkü bunlarda sağ kol yukarıda, el çene hizasında mantonun kenarından tutar. Fakat karın üzerinde duran sol kol sağına destek olmayıp, kucak üzerine doğru uzatılmıştır.
12. Saufeia tipinde sağ yandan gelen manto ucu sağ kolu bileğine kadar sarıp sol omuzdan enseye gider; soldan gelen ucu ise kalçadan başlayarak toplanarak sol kolun üzerine gelir, bileğe sarıldıktan sonra öne açılarak dökülür (D. Pinkwart, a.O., 153 Dipnot. 21; A. Linfert, a.O., 148; A. Yaylalı, a.O., 37).
13. M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien 2. Bithynien in: Asia Minor Studien* 4, 2 (1992), NS 12 Taf.7.
14. Bithynia kökenli mezar stelleri üzerindeki klinenin örtüsü kemer şeklindeki kıvrımlarla belirlenir (M. Cremer, a.O., 7).
15. Bithynia stellerinde kline üzerinde yalnızca bir erkek uzanır; hanımı ise klinenin üzerinde oturarak erkeğinin yanında yer alır (M.Cremer, a.O., 6).
16. Erkeğin yukarıya kaldırdığı sağ eli ile tuttuğu çelenk Byzantion, Bithynia ve Pontus bölgelerinde çok sık olarak görülmesine karşın, Mysia bölgesinde yoktur (M.Cremer, a.O., 5). Bu konuda ayrıca bkz. S. Schmidt, *Hellenistische Grabreliefs* (1991), 30.
37. M.Cremer, a.O., 7.
38. Pfuhl-Möbius II, Nr.1656 Taf.242.
39. Pfuhl-Möbius II, Nr.1429 Taf.208.
40. M.Cremer, a.O., 7.
41. İznik Müzesi. Müze Env.Nr. 3788. Ölçüleri: Yük: 1.03 m.; Gen: 0.51 m.; Kal:0.08 m. İnce kristalli beyaz mermerden, katli stel; ancak alttaki ikinci resim alanı betisiz.
42. D. Pinkwart, *Das Relief des Archelaos von Priene und die "Musen des Philiskos"* (1965), Taf.1
43. Bursa Arkeoloji Müzesi. Müze Env.Nr. 10006. M. Şahin, *Miletupolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Erzurum-1994), Kat.Nr.63 Lev.XXX.
44. J. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum* (1908), Nr.1485 Taf.112; T. Corsten, *Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai*. I.K.32 (1987), 53 Nr.35; F. Ghedini, AM 103, 1988, 200 Taf.27.2; H.-H. v. Prittwitz und Gaffron, *Der Wandel der Aphrodite* (1988), 17 Abb.4; Pfuhl-Möbius II, Taf. 332. A. Conze Bithynia kral erasını İ.Ö.297 yılında başlatır ve bunun yardımıyla adak levhasını İ.Ö.119 yılına tarihler, A. Conze, *Reise auf der Insel Lesbos* (1865), 61 vd. Taf.19 (eski kaynakça ile birlikte).
45. A. Schober, *Die Fries des Hekateions von Lagina*, Ist.Forsch.2, 1933, Örnek olarak, Süd VIII (Nr.201) Taf. XXVII.
46. Müze Envanter No: 9157.
- Stelin ölçüleri: Y: 0.62 m. G: 0.52 m. K: 0.21 m.
47. M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, I. Mysien in: Asia Minor Studien*, Band 4, 1 (1991), 87.
48. M.Cremer, a.O., 87 vd.
49. M.Cremer, a.O., 6 vd.; S.Schmidt, a.O., 24 vd.; M. Şahin, *Miletupolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Erzurum-1994), 92 vd. Atölyeler Bölümü.
50. Pfuhl-Möbius II, Nr.1985 Taf.286.
51. Pfuhl-Möbius II, Nr.1986 Taf.286.
52. Miletupolis stellerinde oturak üzerinde oturan kadınlar genelde resim alanının çerçevesine yaslanmaktadır. S. Schmidt, a.O., 25.
53. Pfuhl-Möbius II, Nr.2016 Taf.291.
54. Pfuhl-Möbius II, Nr.1991 Taf.287.
55. Pfuhl-Möbius II, Nr.1942 Taf.281.
56. M.Cremer, a. O., KSt 43; S. Schmidt, a.O., 110 vd. Schmidt'in geç tarihindeki hareket noktalarından birisi de çerçeve ile figürler arasındaki boşluğun kapanması ve sonuçta cüceleşen hizmetçilerdir. Bizce bu özellik tarihlemeye önemli bir rol oynamamalıdır. Çünkü Samos kökenli steller incelendiğinde, İ.Ö. 1. yüzyıl veya sonrasında olmalarına rağmen, henüz cüceleşmemiş hizmetçilerin var olduğu çok sayıda mezar steli görülecektir. Örnek olarak bkz. R.Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos, Samos XII* (1972), Nr. 143, 153, 154, 156, 160, 160b, 161, 169, 170, vb.
57. R. Känel, *Asia Minor Studien*: Bd.8, 1992, 114 vd. Taf.10.
58. D. Pinkwart, AntPl. VI, 1967, 89 vd. Taf.54b.